

Ա. Ս. ՊՈՒՇԿԻՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԻՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ
ԵՎ ՔՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

ԷԳ. Մ. ՋԻՐԱՇՅԱՆ

1

Հայ պուշկինականի և ընդհանրապես հայ-ռուսական գրական հարաբերությունների պատմության մեջ խոշոր, բազմակողմանի դեր է խաղացել Ալեքսանդր Մատուրյանը: Նրա գրական կենսագրության մեջ կան և՛ անձնական կապեր ռուս դրողների հետ, և՛ նրանց տրված գնահատականներ, և՛ գրական ուղղակի ազդեցության փաստեր: Այս բոլորին, անշուշտ, նպաստեցին նաև կենսագրական հանգամանքները՝ այն, որ շատ տարիներ Մատուրյանը ապրել և աշխատել է Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում: Հատկապես նշանակալից են ռուս պոեզիայից նրա կատարած թարգմանությունները, որոնցով նա զբաղվել է երկար տարիներ: 1843 թ. Համազասպյանի գրաբար ժողովածուից հետո Ալ. Մատուրյանը երկրորդն էր, որը կես դար անց միանձնյա և շատ ավելի լայն ծրագրով ստանձնեց ռուս դասական բանաստեղծության լավագույն նմուշները հայ ընթերցողին մատուցելու գործը:

Արդյունքը եղավ դարասկզբին Մատուրյանի թարգմանած «Ռուս բանաստեղծներ» երկհատոր ժողովածուն: Առաջին հատորը (1905) նվիրված է «միայն Պուշկինին և Լերմոնտովին՝ ռուսական պոեզիայի այդ երկու մեծանուն ու հսկա ներկայացուցիչներին, որոնք, — նշվում է գրքի նախաբանում, — բոլորովին ուրույն տեղ ունեն գրաված ռուսաց բանաստեղծական գրականության մեջ»¹: Իսկ երկրորդ հատորը (1907) պարունակում է Կոլցովի, Նեկրասովի, Նիկիտինի և Պլեշչեևի բանաստեղծությունները: Ընդամենը երկու հատորներում զետեղված է թվարկված վեց հեղինակների մոտ 130 բանաստեղծություն: Այս հատորները հիմք են տալիս խոսելու Ալ. Մատուրյանի մոտեցման յուրահատկության մասին, որը հետևյալն է. նա ոչ թե իր ժողովածուներում, իբրև լրացում, տեղ է տվել նաև այլազգի (տվյալ դեպքում՝ ռուս) բանաստեղծների այն գործերին, որոնք համարել է իրեն հոգեհարազատ (ինչպես վարվել են, օրինակ, Քումանյանը, Հովհաննիսյանը, Չարենցը), այլ թարգմանությունը դիտել է իբրև ինֆլուորույն ստեղծագործական խրնդիբ, որը և պետք է պահանջեր առանձին հրատարակություն:

Ա. Ս. Պուշկինից Մատուրյանը թարգմանել է ճիշտ 30 բանաստեղծություն (գրանցից մեկը հատված է «Բախշիսարայի շատրվանը» պոեմից): Սա, իհարկե, փոքր մասն է պուշկինյան ծովածավալ քնարերգության, որը

* Մի գլուխ «Պուշկինը և հայ բանաստեղծները» աշխատությունից:

¹ Ալեքսանդր Մատուրյան, Ռուս բանաստեղծներ. Պուշկին և Լերմոնտով, առաջին գրքույկ, Մոսկվա, 1905, էջ 11:

պարունակում է ավարտուն և անավարտ շուրջ 1000 միավոր: Բայց, իր նախորդների համեմատությամբ, Մատուրյանը նույնիսկ քանակական առումով զգալի առաջընթաց կատարեց. նրանից առաջ ոչ մի ուրիշ հայ բանաստեղծ այդ շափով պուշկինյան գործեր չի թարգմանել: Եվ, իրոք, վերցնենք Պուշկինի հայերեն թարգմանությունների մատենագիտությունը, և հեշտորեն կհամոզվենք, որ հրապարակումների քանակով ու հաճախականությամբ Ալ. Մատուրյանը բացարձակորեն գերազանցում է բոլոր մյուս թարգմանիչներին: Հայ ընթերցողների մի քանի սերունդ Պուշկինի շատ գործեր ընկալել է Մատուրյանի թարգմանությամբ, իսկ դա ինքնին արդեն քիչ բան չէ:

Մատուրյանը ներկայացրել է Պուշկինի քնարերգության տարրեր շերտեր, մոտիվներ և թեմաներ: Զուտ քնարական, անձնական խոստովանության բընույթ ունեցող բանաստեղծությունների կողքին (որոնք մեծամասնություն են կազմում) կան նաև որոշ սյուեթետային հիմք ունեցող, պայմանականորեն ասած՝ բալլադանման գործեր («Անշար», «Հավերժահարս», «Երկու ասպետ» և այլն): Սիրո, կարոտի, բնության և խոհական բանաստեղծությունների հետ միասին ներկայացված են նաև Պուշկինի քաղաքացիական քնարերգության լավագույն էջերից մի քունիսը («Գյուղ», «Զառհակին», «Կալանավոր», «Պոետ» և այլն): Սրանցից առաջին երկուսը Պուշկինի այն ըմբոստ, ազատախոհ գործերից են, որոնց համար ժամանակին երիտասարդ հեղինակը արտաքսվել էր կայսրության հարավային շրջաններ, և որոնք շատ տասնամյակներ գտնվել են արգելված գրականության ցանկերում: Արգելքները վերջնականապես հանվեցին երկու դարերի սահմանազլխին, և Մատուրյանն առաջինն էր, որ դրանք հնչեցրեց հայերեն:

Մատուրյանի պուշկինյան թարգմանությունները մամուլում սկսեցին երևալ 1893 թվականից, իսկ դրանց մեծ մասը (30-ից 25-ը) 1899 թ. մտան բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հրատարակված «Քնար Պուշկինի» ժողովածուի մեջ: Բանաստեղծությունների դասավորությունն այստեղ ճիշտ նույնն է, ինչ հետո պահպանվեց նաև «Ռուս բանաստեղծներ» գրքում՝ խառը կարգով, առանց գրության թվականը նշելու և հաշվի առնելու Գա, իհարկե, դժվարացնում է թարգմանված բանաստեղծություններն ըստ Պուշկինի ստեղծագործական ուղու շրջանների ընկալելու հնարավորությունը: Ստորև, թարգմանված բանաստեղծությունների ժամանակագրության մասին պատկերացում տալու համար, դրանք դասավորում ենք ըստ գրության թվականների: Բանաստեղծության հայերեն վերնագրից հետո բերվում է նաև ռուսերեն վերնագիրը (կամ առաջին տողը), որոնք երբեմն իրարից տարբերվում են, իսկ տողի վերջում՝ նշվում է այն հերթական համարը, ըստ որի տվյալ բանաստեղծությունը գետեղվել է «Ռուս բանաստեղծներ» գրքում:

1814. Ռոմանս (Романс) — 18
 1816. Աշնան առավոտ (Осеннее утро) 3
 Բաղձանք (Желание) — 6
 1818. Շոտ անցան... (К Чаадаеву) — 29
 1819. Գյուղ (Деревня) — 28
 Հավերժահարս (Русалка) — 22
 Վերածնունդ (Возрождение) 10
 1822. Կալանավոր (Узник) — 12
 Բախչիսարայի շատրվանը (Бахчисарайский фонтан, հատված) — 30
 1823. Թռչնիկ (Птичка) — 11
 Կյանքի սայլակը (Телега жизни) — 21

1824. Օ՛, վարդ աղջիկ... (О дева-роза, я в оковах...)—5
 1825. Փառքի տենչ (Желание славы)— 16
 Օ՛, մի տխրիլ... (Если жизнь тебя обманет...)— 17
 Վերջին ծաղիկներ (Цветы последние милей...)— 19
 Փոթորիկ (Буря)— 8
 1826. Մարգարե (Пророк)— 14
 1827. Հրեշտակ (Ангел)— 1
 Պոետ (Поэт)— 25
 Թալիսման (Талисман)— 20
 1828. Անշար (Анчар)— 4
 Մաղիկ (Цветок)— 13
 1829. Առակ. նկարիչ և կոշկակար (Сапожник. Притча)— 26
 Թե շրջում եմ աղմկալից փողոցում... (Брожу ли я вдоль улиц шумных...)— 9
 Կովկաս (Кавказ)— 7
 1830. Դու հեռավոր... (Для берегов отчизны дальней)—24
 Երկու ասպետ (Перед испанкой молодой...)—23
 1834. Բլրուլ (Соловей)— 15
 1835. Ամպ (Туча)— 27
 Ես կարծում էի... (Я думал, сердце позабыло)—2

Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանությունները դասավորված են խառը կարգով՝ առանց հաշվի առնելու պուշկինյան բնագրերի ժամանակագրությունը: Այդպես է վարվել Մատուրյանը նաև Լերմոնտովից, Նեկրասովից և մյուսներից թարգմանած բանաստեղծությունների նկատմամբ: Հավանաբար, նա ղեկավարվել է իր կատարած թարգմանությունների ժամանակային հերթականությամբ: Այս ենթադրության օգտին է խոսում հետևյալ փաստը: «Քնար Պուշկինի» գրքում (1899) բացակայում են քաղաքացիական սուր հնչողություն ունեցող այնպիսի բանաստեղծություններ, ինչպես «Գյուղ», «Չառդակին»: Ըստ հրևույթին, այդ ժամանակ գրաքննական պայմանները դեռ թույլ չէին տալիս դրանք ներկայացնել հայ ընթերցողին: Բայց ահա մի քանի տարի անց՝ «Ռուս բանաստեղծների» առաջին հատորը տպագրելիս (1905), պայմանները փոխվել էին, և Մատուրյանը կարող էր թարգմանել նաև այդ երկու բանաստեղծությունները՝ տեղադրելով բաժնի վերջում (թեև դրանք գրված են Պուշկինի գրական կյանքի վաղ շրջանում՝ 1818—1819 թթ.): Ըստ հրևույթին, իր թարգմանությունները դասավորելիս նա ունեցել է նաև որոշ թեմատիկ նկատառումներ: Օրինակ, թվում է ոչ պատահական այն փաստը, որ և՛ Պուշկինի, և՛ Լերմոնտովի բաժինները նա բացում է նույնանուն «Հրեշտակ» բանաստեղծությամբ՝ դրանով իսկ նրանց միջև ստեղծելով մի յուրօրինակ «փոխկանչ»: Սակայն թեմատիկ սկզբունքը ևս հետևողականորեն կիրառված չէ:

Ոչ միայն թարգմանությունների քանակով, այլև նրանց գեղարվեստական մակարդակով Մատուրյանը նոր աստիճան նշանավորեց Պուշկինի քրեարերգությունը հայ ընթերցողին՝ մատուցելու գործում: Այդ առումով նրա դերը մեծ է և անժխտելի, թեև, իհարկե, բոլոր թարգմանությունները հավասարազոր չեն: Առավել հաջողված թարգմանություններից են «Կովկաս», «Մարգարե», «Թե շրջում եմ աղմկալից փողոցում...», «Կյանքի սալակը», «Փոթորիկ», «Պոետ», «Ամպ», «Թռչնիկ», «Չառդակին» և այլն: Լինելով պուշկինյան բանաստեղծական խոսքի հիմնականում համարժեք վերակերտումներ, դրանք մի ամբողջ դար պահպանել են իրենց ներգործության ուժը, բազմիցս մտել են տարբեր ժողովածուների և դասագրքերի մեջ:

Կանգ առնենք դրանցից միայն մեկի՝ «Մարգարեի» թարգմանության վրա: Պուշկինի ստեղծագործական ուղու կեսին գրված այդ բանաստեղծությունը պատկանում է նրա կենտրոնական, ելակետային երկերի թվին և իր պատկերային համակարգով ու ոճով լուրջ դժվարություններ է հարուցում թարգմանչի առջև՝ մասնավորապես բիրլիական նյութին համապատասխանող լեզվական միջոցների ընտրության առումով: Մատուրյանի թարգմանությունը հիմնականում բավարարում է այդ պահանջներին և այսօր էլ փաստորեն մնում է լավագույնը, թեև պուշկինյան «Մարգարե» հայացնելու ուրիշ ոչ-թիշ փորձեր են արվել (Հ. Համազասպյան, Լ. Մանվելյան, Ա. Տեր-Մարտիրոսյան, Տ. Հախումյան, Ծ. Զարենց, — վերջինիս թարգմանությունը, դժբախտաբար, մեզ հասել է անմշակ վիճակում): Բացի բնագրի հարազատ վերարտադրությունից, Մատուրյանը հաջողությամբ պահպանել է բանաստեղծության աստվածաշնչային մթնոլորտը՝ լայնորեն դիմելով լեզվական հնաբանությունների օգնությանը: Մեջ բերենք թարգմանության առաջին և վերջին հատվածները.

Հոգնած ու տանջված, հոգով ծարավի՝
Մութ անապատում թափառում էի.
Եվ ահա այնտեղ տեսա վեցթևյան
Ելավ Սերովքեն իմ դիմ-հանդիման.
Եվ նուրբ մատներով թեթև ու թընթուշ
Շեփեց իմ աչերն, կարծես նինջ անուշ.
Եվ զարհուրանքով նոթա բացվեցան,
Ահարեկ արծվի աչքերի նրման...
... Եվ ընկած էի ես անապատում,
Որպես մի դիակ: Եվ ահա բարձրից
Անսացի տիրոջ կուշը դեպի ինձ.
«Մ՛լ, ո՛վ մարգարե, և լո՛ւր, և հայի՛ր»,
Եվ հըզոր կամբիս հըլու, անձնվեր,
Շըրչի՛ր դու ծովեր, շըրչի՛ր դու երկիր,
Եվ խոսքով այրի՛ր մարդկային սըրտեր»:

Այս տողերի հանդիսավոր վեհությունը պայմանավորված է ոչ միայն բուն բանաստեղծական իրադրությամբ, այլև հնաբանությունների առատությամբ, որ Մատուրյանը հարազատորեն վերարտադրել է՝ բնագրի սլավյան հիգմները փոխարինելով գրաբարյան լեզվաձևերով: Հիշենք միայն բնագրի Восстань, пророк, и виждаь, и внемли տողը, որը թարգմանվել է «Մ՛լ, ո՛վ մարգարե, և լո՛ւր, և հայի՛ր», — իր կառուցյով և բառամթերքով նույնքան վեհաշուք ու ներշնչող: Ցավոք, Մատուրյանը լրիվ չի պահպանել բնագրի մի ուրիշ առանձնահատկություն՝ տողերի մեծ մասը և շաղկապով սկսելը, որն Աստվածաշնչի ոճն է հիշեցնում:

Մի քանի խոսք էլ այս թարգմանության տաղաչափական սկզբունքի մասին: Բնագրի քառտոնյա յամբը (8—9 վանկանի տողեր), որը ռուս դասական պոեզիայում ամենից հաճախ կիրառված շափն է եղել, Մատուրյանը փոխարինել է հայերենում ամենից շատ տարածված ու սիրված 10 վանկանի երկանդամ (5+5) տողով: Նորից հիշենք թարգմանության սկիզբը. «Հոգնած ու տանջված, հոգով ծարավի՛ || Մութ անապատում | թափառում էի»:

Տաղաչափական նույն կառուցվածքն ունի Լ. Մանվելյանի թարգմանությունը, որը կատարվել է Մատուրյանից մի քանի տարի անց և իր մակարդակով էապես զիջում է նրան («Ելի՛ր, մարգարե|, և՛ լսիր, և՛ տես| | Իմ կամքը թող քեզ |լինի քաջալեր»), ինչպես նաև Ա. Տեր-Մարտիրոսյանի թարգմանածը, որը հրապարակվեց 30-ական թվականներին («Անապատի մեջ| խավար ու դժխեմ| | Դեգերում էի| ես հոգով ծարավ»): Այսինչ «Մարգարեի» առաջին թարգմանիչ Հ. Համազասպյանը նախընտրել է 8 վանկանի երկան-

դամ (4+4) տողաչափը («Անմահ աղբերն/ հոգով ծարավ/ Քսիփառել/ յանապատի»): Նույն «սեղմված» շափն է կիրառել նաև Տ. Հախումյանը 1936 թ. տպագրած թարգմանություն մեջ. «Հոգեծարավ /սոսկից տոշոր/ Մութ անապատն/ էի շրջում»: Վերջուպես, Պուշկինի «Մարգարեն» հայացնելիս մի երրորդ ուղի է ընտրել Ծ. Չարենցը՝ դիմելով 9 վանկանի (5+4) տողաչափին, որը ստեղծագործական կյանքի վերջին շրջանում նա շատ հաճախ է կիրառել («Բացվեցին աչքերս /ամենատես/), Ահաբեկ արծվի /աչքերի պես»): Այս չափը երևի բնագրի ուղիքն ու ոգին վերակերտելու հայերեն լավագույն տաղաչափական համարժեքը կարող էր լինել, թեև անմշակ լինելու պատճառով Չարենցի թարգմանության մեջ կան առանձին շեղումներ այդ չափից՝ ավել կամ պակաս վանկեր ունեցող տողեր:

Ալեքսանդր Մատուրյանի թարգմանություններից մի ամբողջ դար է անցել, և այսօր նրանց մեջ դժվար չէ նկատել հնացած տարրեր, անհստիկ կամ անճիշտ վերակերտման փաստեր: Զժոռանանք, որ նրա պոեզիայի լեզուն պատկանում է արևելահայ աշխարհաբարի զարգացման այն աստիճանին, երբ դեռ շատ բան մշակված և տարրորշված չէր: Մեր բանաստեղծության լեզուն դասական կատարելության հասավ մի փոքր ավելի ուշ՝ հատկապես Վ. Տերյանի և Ծ. Չարենցի ստեղծագործության մեջ՝ հաղթահարելով նախորդներին, այդ թվում նաև Մատուրյանին հատուկ բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի հնացած ձևերը, անմիատարրությունը: Պուշկինից կատարած նրա թարգմանություններում ևս կարելի է հանդիպել հնաբույր արտահայտությունների, ինչպես. «Դեռ ողջ աշխարհը չեմ արհամարհած», «Բայց այդ կապանքն ինձ ամոթանք չէ բերում», «Ու գիշերային ծածկվից խավորում», «Սիրելում (այսինքն՝ սիրելու մեջ— էդ. Զ.) մրցում»: Հաճախ գործածվում են բովանդակությամբ անմիջաբար չպայմանավորված հնացած լեզվաձևեր (յուր, վերա, նորա, նոքա), ինչպես նաև բառեր, որոնք շատ հարազատ են Մատուրյանի պոեզիայի ոճին, բայց չեն ներդաշնակում Պուշկինի ստեղծագործությանը (յար, բլբուլ, դարդոտ, ազգ և այլն):

Մի ուրիշ շեղում էլ կապվում է ոտանավորի չափերի փոփոխության հետ: Հայտնի է, որ տաղաչափական տարբեր համակարգերի հետևող լեզուների միջև թարգմանության ընթացքում տողաչափերի փոփոխությունները գրեթե անխուսափելի են: Այսպես, ռուսերենից հայերեն թարգմանելիս վանկաշեշտային ոտանավորը մեծ մասամբ փոխարինվում է մեր ավանկական վանկային չափերով (սովորաբար ավելի երկար, քան ռուսերենում): Այդ պատճառով էլ վանկերի թիվը մեր լեզվում որոշ չափով (10—20 տոկոսի սահմաններում) աճում է: Սա ընդհանուր լեզվական իրողություն է, որը, սակայն, Մատուրյանի թարգմանություններում երբեմն հասցվում է չափազանցման, այսինքն՝ ընտրվում է բնագրից զգալիորեն ավելի երկար տողաչափ, որի պատճառով պետք է լինում ավելացնել բառերի քանակը: Ահա մի քանի օրինակ:

Պուշկինի «Կովկաս» բանաստեղծությունը գրված է քառտոնյա քողադրտային չափով, տողերը 11—12 վանկանի են, իսկ 6 տողանի տունը պարունակում է ճիշտ 70 վանկ: Այնինչ Մատուրյանի թարգմանության մեջ ընտրված է բավական երկար՝ 15 վանկանի քառանդամ չափը (4+4+4+3), և տան ընդհանուր ծավալը հասնում է 90 վանկի, այսինքն՝ աճում է ամբողջ 30 տոկոսով²: Ահի նույն ցուցանիշը տեսնում ենք նաև «Թե շրջում եմ աղմկալից

² Ծ. Խանդավազյանը 1917 թ. գրել է «Կովկասը» Մատուրյանի լավագույն թարգմանություններից է, բայց ձգձգված, ջրալիացրած է դուրս եկել հայերեն Պուշկինի գրվածքը. Նկան բնագրի սառը գեղեցկությունն ու քանդակագործական գծերը» (Յուլյակ Խանդավազյան. Հողվածների ժողովածու, 1963, էջ 98—99):

փողոցում...» բանաստեղծութիւն մեջ, ուր բնագրի քառատնյա յամբի փոխարեն կիրառուված է 11 վանկանի եռանդամ շափր (4+4+3), և քառատող տան ընդհանուր երկարութիւնը 34 վանկից հասնում է 44-ի: Սակայն ամենից մեծ շեղումը նկատվում է «Գյուղ» բանաստեղծութիւնն թարգմանութիւնն մեջ. այստեղ բնագրի 61 տողի փոխարեն տողերի թիվը հասնում է 99-ի, որոնք 10 վանկանի են (բացի 5 վանկանի 5 կիսատողերից): Վերջինք Պուշկինի բանաստեղծութիւնն վերջին քառատողը.

Увижу ль, о друзья! народ неугнетенный
И рабство, падшее по манню царя,
И над отечеством свободы просвещенной
Взойдет ли наконец прекрасная заря?

Այս քառատողի ընդհանուր ծավալը 50 վանկ է: Իսկ Մատուրյանը տողերի քանակը կրկնապատկել է և վանկերի թիվը հասցրել 80-ի (աճը կազմում է ամբողջ 60 տոկոս): Ահա այդ հատվածը.

Ընկերնե՛ր, արդո՞ք կըտեսնեմ աչքով
Ես մի օր իմ ազգն ազատ, անհալած,
Եվ արքայական քաջահաղթ բազկով
Անարգ ստրկութիւնն իսպառ տապալած.

Եվ քեզ, հայրենի՛ք, վերջապես, մի օր
Կըշողա՞ արդո՞ք պայծառ, լուսավոր ~
Ա՛յնքան փափագած, ա՛յնքան տենչահույզ
Սուրբ Ազատութիւն սիրո՞ւն արշալույս...

Ծավալի մեծացման պատճառով գոյացած «բաց տարածութիւնը» լրացնելու համար թարգմանիչն ստիպված է եղել մտցնել մի շարք բառեր, որոնք կամ կրկնաբանութիւն են կամ ավելորդ են և շեղում են բանաստեղծական մտքի ուղղութիւնը: Ահա այդպիսի օրինակներ (ավելորդ բառերն ընդգծվում են). Կըտեսնեմ աչքով, Ազատ, անհալած, Արքայական քաջահաղթ բազկով, Անարգ ստրկութիւնն իսպառ տապալած, Պայծառ, լուսավոր, Այնքան փափագած, այնքան տենչահույզ, Սուրբ Ազատութիւն և այլն:

Ալ. Մատուրյանի թարգմանութիւնները Պուշկինից՝ ինչպես իրենց ակնառու արժանիքներով, այնպես էլ թերացումներով, հայ թարգմանական գրականութիւնի մի որոշակի փուլի արտահայտութիւնն են: Նրանցից լավագույնները այսօր էլ հնչում են իբրև պուշկինյան բանաստեղծական խոսքի հարազատ վերարտադրութիւն՝:

Հատուկ շնք խոսի այն մասին, թե պուշկինյան մոտիվներն ու պատկերները ի՛նչ շափով են ներգործել Մատուրյանի քնարերգութիւնի վրա, մի հարց, որի մեկնաբանութիւնը, իհարկե, միշտ էլ կարող է վիճելի թվալ: Բավարարվենք միայն մեկ օրինակով, որը չի կարող առարկութիւն հարուցել: Իր ծովային բանաստեղծութիւնների շարքի («Խրիմի ալբոմից», 1896—1898) Մատուրյանն սկսում է այսպես.

Ողջո՛ւյն քեզ, ա՛յ ծով, դու ազա՛տ տարերք,
Առաջին անգամ տեսնում եմ ես քեզ...

Այս տողերն, անկասկած, գիտակցաբար թե տարբերայնորեն, ներշնչված են Պուշկինի «Մովին» բանաստեղծութիւնն հայտնի սկսվածքով.

³ Ա. Ս. Պուշկինի երկերի հայերեն թարգմանութիւնն լավագույն նմուշներն ամփոփող հինգ-հատորյակի առաջին հատորում (1954) տեղ է տրվել Ալ. Մատուրյանի թարգմանած 12 բանաստեղծութիւն, որը նրանց պահպանվող արժանիքների ճանաչման վկայութիւնն է:

Прощай, свободная стихия!
Последний раз передо мной.:

Բերված քաղվածքները կապվում են նմանություն-հակադրություն սկզբունքով. Պուշկինը հրածեղտ է տալիս «ազատ տարերքին», իսկ հայ բանաստեղծը ողջունում է նրան, մեկը վերջին անգամ է տեսնում ծովը, իսկ մյուսը՝ առաջին անգամ... Այս տարբերությամբ հանդերձ՝ թեմայի ստեղծագործական փոխանցման փաստն անվիճելի է:

2

Անցնենք մեր թեմայի երկրորդ կողմին՝ այն հարցին, թե Ալ. Մատուրյանն ինչպե՞ս է հասկացել ու գնահատել ոռու գրականության մեծագույն հանճարին: Բայց նախ՝ անդրադառնանք մի փաստի, որն առաջին հայացքից շատ տարօրինակ է և անհասկանալի:

1902 թ., պատասխանելով ոռու գրականագետ Յուրի Վեսելովսկու հարցերին և խոստովանելով, որ ոռու գրականության, մասնավորապես պոեզիայի ազդեցությունն իր վրա եղել է «հսկայական», որ իր «համեստ քնարը շատ ու շատ բանով է պարտական այդ ազդեցությանը», Մատուրյանն առանձնացնում և հատուկ նշում է Լերմոնտովի անունը, հիշում է նաև Պլեշչեկին ու Նադսոնին, արձակագիրներից՝ Տուրգենևին ու Գարշինին, բայց (զարմանալի՝ բան) չի տալիս... Պուշկինի անունը (վերջինս հիշատակվում է միայն նամակի եզրափակիչ տողերում՝ իր թարգմանած ոռու հեղինակների թվարկման մեջ)⁴:

Ինչպե՞ս բացատրել այս տարօրինակ փաստը: Մատուրյանն ինչպե՞ս կարող էր «մոռանալ» ոռուաց բանաստեղծության ամենատիրական դեմքին: Իհարկե, խոսք չի կարող լինել Պուշկինի նկատմամբ «խորթության» կամ «անտարբերության» մասին, մանավանդ որ մենք ունենք ճիշտ հակառակն ապացուցող շատ տվյալներ: Ահա դրանցից մեկը: Երբ 1911 թ. փետրվարին Նար-Դոսը դիմեց իր վաղեմի դասընկեր Ալ. Մատուրյանին՝ խնդրելով իր և Հովհ. Մալխասյանի կտգմած «Գիր և կյանք» դասագրքի համար շտապ թարգմանել Պուշկինի «Մոցարտ և Սալլերի» դրամատիկական հատվածը, բանաստեղծը նրան պատասխանեց այսպես. «Գալով Պուշկինի «Մոցարտ և Սալլերի»-ին՝ դա շատ լուրջ գործ է, սիրելի՛ս, և ձեռաց թարգմանելու բան չի, այն էլ զակագով: Ես շափազանց շատ եմ սիրում Պուշկինին, որպեսզի կարողանամ այդպիսի մի անպատվություն հասցնել նրան՝ ձեռաց թարգմանելով նրա գեղեցիկ և զորեղ ստեղծագործություններից մեկը: Դու, իբրև գեղարվեստագետ-ստեղծագործող, Միքայել ջան, լավ կհասկանաս իմ միտքն ու զգացմունքը»⁵:

Հետևաբար, Յու. Վեսելովսկուն գրած նամակում Պուշկինի անվան բացակայության պատճառը հոգեբանական ուրիշ գործոնների մեջ պետք է որոնել: Եվ հիմնականը, մեր կարծիքով, հետևյալն է. Մատուրյանի համար Պուշկինն այնպիսի մեծություն և անվիճելի հեղինակություն է, որ նա առհասարակ հարկ չի համարել հատուկ անդրադառնալ նրա նկատմամբ իր տածած սիրուն («ո՛վ չի սիրում Պուշկինին»): Գուցե նա վախեցել է «մեղադրվել» անհամեստության մեջ, եթե խոսի Պուշկինի համապարփակ հանճարից ազդվելու և ներշնչվելու մասին:

⁴ Юрий Веселовский. Русское влияние в современной армянской литературе (на основании анкеты), М. 1909, с. 28—30, Մատուրյանի նամակի հայերեն թարգմտ. տե՛ս «Գրական ժողովուրդ», հատ. 1, 1961, էջ 62—64:

⁵ Գրական ժողովուրդ, հատ. 1, 1961, էջ 84 (Նախադասության ընդգծումը մերն է):

Շատ կարևոր է և այն, որ Յու. Վեսելովսկուն գրած համակից մի երեք տարի առաջ՝ 1899 թ. Մատուրյանը բազմիցս հրապարակավ խոսել էր ուսման մեծագույն բանաստեղծի համազգային և համամարդկային նշանակության մասին, ցուցադրել էր Պուշկինի շատ խոր և լայն ըմբռնումը։ Նկատի ունենք Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հայ բանաստեղծի գրած հոդվածները, որոնցից մեկը տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրում, իսկ 6-ը՝ «Մըշակ» թերթում։ Այդ նյութերը, ցավոք, մինչև այժմ լայն շրջանառության մեջ չեն մտել. և այդ համագամանքը մեզ ստիպում է համեմատաբար մեծ քաղվածքներ բերել մեր հասարակությանը փաստորեն անծանոթ այդ հոդվածներից։

Ապրելով Մոսկվայում և անձամբ մասնակցելով պուշկինյան հանդիսություններին, Մատուրյանը ձգտել է հայ ընթերցողին կենդանի պատկերացում տալ բանաստեղծի մեծարման, կոնկրետ փաստերի, հոբելյանի շուրջ ստեղծված համընդհանուր ոգևորության մասին։ Բնորոշ է այդ առումով «Մուրճ» ամսագրում տպագրված «Հայերիս սերը» հոդվածի սկիզբը, որն ինքնին ծավալված տոնակատարության մի համադրական ու լայն պատկեր է գծագրում.

«Իմ շուրջը տիրում է ընդհանուր ոգևորություն։ Փառաբանության ոգելից ձայներ, սրտերի անսպառ զեղում, հրաշք ու զարմանք, կենդանի խոսք ու գործ, սիրո դափնիներ ու սիրաշունչ երգեր— այդ բոլորն այսօր միախառնված, միափնջված նվեր է բերվում, ի՞նչ եք կարծում, ո՞ւմ անվան, ո՞ւմ հիշատակին։ Գրչի մշակի, գրականության աշխատավորի անվան ու հիշատակին և ո՛րքան երախտագիտական զգացմունք այդ նվիրաբերության մեջ. նվիրաբերություն, որ կրում է համազգային սիրո և հարգանքի դրոշմ։ Այդ զգացմունքը բխում է ազգի ինքնաճանաչողությունից, ազգի գիտակցական վերաբերմունքից դեպի յուր մտավոր, յուր քաղաքակրթական կյանքի շահերը։ Խոսքս, իհարկե, բանաստեղծ Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյակի տոնախմբության մասին է, որ այսօր գրավել է ամբողջ մտածող Ռուսիայի ուղ ու միտքը։ Հանձին Պուշկինի՝ այսօր գրիչը տոնում է յուր փառավոր հաղթանակը մի բազմամիլիոն ազգի մեջ։ Գրչի մշակն յուր հավերժացած հիշատակով այսօր քաղում է այն «բարի զգացումների» սերմերի պտուղը, որոնց նա մի ժամանակ ցանել է յուր ազգի խոպան կյանքում։ Պատիվ այն ժողովրդին, որ ընդունակ է հաղթվելու գրչի ուժից, ընդունակ է ոգևորվելու սրտի խոսքով. ընդունակ է գլուխ խոնարհելու բարի տաղանդի սուռչ։ Այդպիսի մի ընդունակություն գեղեցիկ և գովելի հատկություն է. դա պարզ ապացույց է ժողովրդի ձգտման դեպի մտավոր և բարոյական հասունություն, դեպի քաղաքակրթական առաջադիմություն»⁶։

Ազգային բանաստեղծի անվան շուրջ ստեղծված այս համընդհանուր հետաքրքրության և սիրո մթնոլորտի տպավորության տակ, հակադրության սկզբունքով, Մատուրյանը շարադրում է իր տխուր մտորումները հայ իրականության մեջ գեղարվեստի գործիչների նկատմամբ տիրող անտարբերության մասին։ Հոդվածի մեծագույն մասը նվիրված է այդ հարցերին։ Տաղանդի նկատմամբ հասարակության անտարբեր վերաբերմունքը խափանում է նրա ստեղծագործական ուժերը, իսկ մահից հետո նրա գրական ժառանգությունը, որն ազգային հարստություն է, ծածկվում է մոռացության փոշով։ Մենք՝ հայերս, դառնությանը նշում է Մատուրյանը, միայն մեկ դեպքում ենք «սիրում» գրողին և զբաղվում նրա ճակատագրով, և դա նրա... թաղումն է։ Իսկ դրանից առաջ և հետո նա շրջապատված է անհոգի և նույնիսկ արհամարհական վերաբերմունքով։ Այսպիսով, Պուշկինի հոբելյանի առթիվ Մա-

⁶ Այ. Մատուրյան, Հայերիս սերը, «Մուրճ», 1899, № 6, էջ 691—692։

տուրյանն արծարծում է ժամանակի հայ մամուլում հաճախ բարձրացված «Գրականության ազգային պաշտպանության» խնդիրը, որի շուրջ հանդես են եկել մեր շատ գրողներ և ամենից ավելի՝ Հովհ. Թումանյանը:

Իսկ «Մշակի» էջերում տպագրված հոդվածներն ամբողջովին նվիրված են Ա. Ս. Պուշկինի հոբելյանի մոսկովյան հանդիսությունների նկարագրությանը և իրենց պատմաճանաչողական արժեքով լավագույնն են այդ տարելիցի առիթով հայ մամուլի էջերում հրատարակված նյութերի շարքում: «Նամականեր Մոսկվայից» ընդհանուր վերտառությամբ Մատուրյանը հայ ընթերցողին հաջորդաբար լայն և արժանահավատ տեղեկություններ էր հաղորդում ուս ազգային հանճարի մեծարման բոլոր հիմնական փաստերի մասին՝ գիտական և հանրային հավաքներ, դասախոսություններ և ցուցահանդեսներ, Պուշկինի երկերի և նրան վերաբերող գրականության նոր հրատարակություններ և այլն: Մատուրյանի նամակ-հոդվածների բովանդակության մասին որոշ պատկերացում են տալիս նրանց վերնագրերը, որոնք հետևյալն են. Նշանավոր հարյուրամյակ, Պուշկինի ծննդավայրում, Պուշկինի տոնը գրականության մեջ, Առաջին օր, Երկրորդ օր, Երրորդ օր⁷:

Մատուրյանի հոդվածները, ճիշտ է, հիմնականում շարադրում են այն ճառերը, դասախոսություններն ու հարցազրույցները, որոնց այդ օրերին ունկընդիր է եղել հայ բանաստեղծը: Բայց այդ ամենի մեջ հստակորեն երևում է նաև հեղինակի վերաբերմունքը, նրա պուշկինագիտական լայն իմացությունները: Բերենք մի քանի հատված Մատուրյանի նամակ-հոդվածներից:

Առաջին հոդվածում կարդում ենք. «Ով ընդունակ է մարդկանց սրտերում զարթեցնել «բարի զգացումներ», նա չէ մեռնում, նա անմահ է, որպես անմահ է և բարիի զաղափարը: Սակայն Պուշկինը միայն բարիի զգացումներ չէ արթնացրել իր ժողովրդի սրտում: Անմոռանալի է նրա երախտիքն ազգի վրա: Նա իր ազգին տվել է լեզու, գեղարվեստական այնպիսի ճոխ, գողտրիկ և կենդանի լեզու, որ մինչև այժմ համարվում է օրինակելի և որից, որպես անսպառ աղբյուրից, ամբողջ երեք քառորդ դար օգտվել ու հագեցրել են իրենց ծարավը հետագա շատ անվանի գրողներ ու բանաստեղծներ»: Հարազատ ժողովրդին և ազգային մշակույթին մատուցած «մեծ և բազմակողմանի» ծառայություններով Պուշկինը «մայրենի գրականության պատմության մեջ... մինչև օրս էլ բռնում է սմենամեծ և ամենալայն էջը» (№ 73):

Երկրորդ հոդվածում, մանրամասն շարադրելով Մոսկվայում՝ «ազգային մեծանուն բանաստեղծի օրրանում», կուզակերպվող բազմազան հորելյանական միջոցառումների իրականացման ընթացքը, Մատուրյանն իր խոսքն ավարտում է՝ հիշեցնելով Պուշկինի իմաստուն պատվիրաններից մեկը. Да здравствует солнце, да скроется тьма! («Կեցցե՛ արեգակը, խավարը թող չբվի») (№ 81):

Իսկ հաջորդ հոդվածում կարդում ենք. «... Մինչև այսօր ուսույական գրչի ու տաղանդի ներկայացուցիչներից, որոնցից շատերը հասել են բարձր փառքի ու հռչակի, դեռ ոչ ոք այնպիսի հաղթանակով չէ իշխած ուսուց գրականության վրա, ինչպես Պուշկինը: Պուշկինն իր տաղանդի փայլով ամենախոշոր աղամանդն է հանդիսանում այդ գրականության թագի վրա: Նա իր քնարի այնքան դյուրի՛չ ու զարմանալի ուժով, որպես մտքի և սրտի պետ, գրավել է գրականության մեջ մայրենի պոեզիայի գահը»: Ահա թե ինչու, ասվում է հոդվածում, Պուշկինի պոեզիան ուսումնասիրվել է և մշտապես

⁷ Մատուրյանի պուշկինյան հոդվածները հրատարակվել են «Մշակ» թերթում 1899 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հունիսի 16-ը (№ № 73, 81, 88, 102, 104, 108): Քաղվածքներից հետո փակագծերում նշվում է միայն թերթի համապատասխան համարը:

կուսումնասիրվի «որպես մարգարիտներով լի ծովի հատակ, որպես մի սուկեհանք» (№ 88),

Վիրջապես, մի քանի տող հողվածաշարի եզրափակիչ մասից. «Ռուսաստանի անդրանիկ և անզուգական քերթողը, ռուսական մտքի և տաղանդի ամենագորեղ արտահայտիչը, մայրենի լեզվի զարմանալի ճարտարապետն այսօր էլ իր լայնատարած հայրենիքում պսակվեց համազգային սիրով ու երախտագիտությամբ: Եվ արդարացավ մի այլ մայրենի բանաստեղծի՝ Տյուտչևի ասածը Պուշկինի մասին.

Тебя ж, как первую любовь,
России сердце не забудет!...» (№ 108)

Մատուրյանի այս հողվածաշարը, իբրև մեկ ամբողջություն, ամենայն իրավամբ պետք է համարվի հայ պուշկինագիտական մտքի պատմության կարևոր դրսևորումներից մեկը: Ավելացնենք, որ դա հայոց լեզվով առաջին ծավալուն հրապարակումներից էր ռուս մեծ բանաստեղծի մասին, քանի որ մինչև Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակի տոնակատարությունը մեր մամուլում նրան վերաբերող ծավալուն նյութեր չէին եղել: Միակ բացառությունը դրանից երկու տարի առաջ «Նոր փորձ» հանդեսում Ղովհ. Շահնազարյանի (Գնունի) աղմուկ հանած հողվածն էր («Ինչ է կտակել իր ազգին Ա. Ս. Պուշկինը»), ուր ուշացած պիսարևական՝ ըմբռնումների դիրքերից փորձ էր արվում պսակագերծ անել մեծ բանաստեղծին, իբրև ինքնանպատակ «մաքուր արվեստի» շատագովի: Միայն 1899 թ. հոբելյանի առթիվ տպագրվեցին մի քանի ծավալուն նյութեր (այդ թվում Ստ. Լիսիցյանի «Պուշկին. նրա կյանքն ու ստեղծագործությունը» գրքույկը):

Այլ Մատուրյանի պուշկինյան հողվածները հայ իրականության մեջ մեծ բանաստեղծի ըմբռնման և գնահատման նոր աստիճանի արտահայտություն էին: Պուշկինի գնահատականն այստեղ տրվում է դարավերջի ռուս պուշկինագիտության դիրքերից, որոնք հատկապես խոր և հստակ արտահայտվեցին 1880 թ. Մոսկվայում Ա. Ս. Պուշկինի արձանի բացման առթիվ հնչած ճառերում (Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Օստրովսկու, գիտնականներից՝ Կլյուչևսկու, Ստորոժենկոյի, Տիխոնրավովի և այլոց): Մատուրյանը փաստորեն առաջինն էր, որը հայերեն լիաձայն խոսեց Պուշկինի գրական ժառանգության հաստրակական և գեղարվեստական հավերժական նշանակության մասին:

Ա. Ս. Պուշկինի հայկական արձագանքների պատմությունը շարադրելիս չպետք է մոռանալ Ալեքսանդր Մատուրյանի նաև այս ծառայությունը:

Э. М. ДЖРБАШЯН—А. С. Пушкин в переводах и оценках Александра Цатуряна.—

Известному армянскому поэту Александру Цатуряну (1865—1917) принадлежит видное место в истории переводов и пропаганды русской литературы. Помимо других публикаций в 1905—1907 гг. он издал двухтомную антологию «Русские поэты», первый том которой содержит стихотворения Пушкина и Лермонтова, второй—Кольцова, Некрасова, Никитина и Плещеева. Из Пушкина А. Цатурян перевел 30 стихотворений, охватывающих разные периоды творческого пути великого поэта. Особенно удачными получились переводы стихотворений «Кавказ», «Пророк», «Брожу ли я вдоль улиц шумных...», «Телега жизни», «Буря», «Поэт», «Туча», «Птичка», «К Чаадаеву» и др. Уже целый век эти переводы сохраняют силу воздействия на армянского читателя и переиздавались неоднократно. Особенности переводов А. Цатуряна отражают уровень языка и стиля, а также форм стихосложения восточноармянской поэзии на рубеже веков. В 1899 г. в связи с 100-летием со дня рождения А. С. Пушкина А. Цатурян опубликовал в печати цикл статей, рассказывающих о юбилейных торжествах в Москве, о немеркнущем значении поэта, ставшего «самым могучим выразителем русской мысли и таланта». Статьи А. Цатуряна, к сожалению, в течение ста лет не переиздавались и сегодня неизвестны не только широкому читателю, но и специалистам.